

MAGDALENA WĄSOWICZ
Uniwersytet Jagielloński*

Historie alternatywne w literaturze polskiej: typologia, tematyka, funkcje

Alternate History in Polish Literature: Typology, Subject Matter, Functions

Abstract

Alternate history, the type of fiction which describes worlds in which history developed differently than in reality, is often depreciated as a subgenre of science-fiction. Yet Polish alternate history novels are in reality an interesting commentary on Polish culture, history and memory. In this paper I present the subject-matter of Polish alternate history novels, their functions and their relevance to Polish culture. In the first part I describe the history of counterfactual thinking and historians' attitude towards it. In the second part, I emphasize that there are two types of alternate history. I name them "non-fiction" and "fiction". Next, I provide the definition of alternate history. In the third part of the article I describe functions of alternate history novels. These functions show clearly that they are not created for entertainment only. On the contrary, they comment on important features of Polish culture.

* Zakład Historii Literatury i Kultury Amerykańskiej Instytutu Filologii Angielskiej
Uniwersytetu Jagiellońskiego
ul. Altanowa 18/8, 30–132 Kraków
e-mail: magdalena.dorota.wasowicz@gmail.com

Nieustanne zadawanie sobie pytania „Co by było gdyby...?” należy do naturalnych skłonności człowieka, bardziej nawet podstawowych — jak dowodzą badania psychologiczne — niż filozoficzne eksperymenty myślowe (Dannenberg 2012: 121). Większość ludzi zaczyna bowiem na pewnym etapie zastanawiać się, jak mogłoby wyglądać ich życie, gdyby pewne kluczowe wydarzenia z przeszłości przyjęły inny obrót. Jednak odruch tworzenia alternatywnych scenariuszy pojawia się nie tylko w rozważaniach nad indywidualnymi biografiami, ale również nad życiem całych społeczeństw. Tak więc wspomniane pytanie można zadać zarówno na poziomie indywidualnym, jak i ponadindywidualnym. I często jest ono podnoszone, czy to przez historyków, czy to przez ludzi niezajmujących się profesjonalnie historią: co by było, gdyby Hitler nie doszedł do władzy? Jaki kształt miałaby Polska, gdyby któreś z powstań narodowych zwyciężyło albo gdyby polskie władze zdecydowały się na sojusz z Hitlerem?

Wielkie wydarzenia historyczne, takie jak właśnie rozbiory Polski czy II wojna światowa, miały wpływ na losy zarówno jednostek, jak i całych grup społecznych. Nic więc dziwnego, że pytania o ich alternatywny przebieg angażują nas niemal tak samo jak te dotyczące prywatnych biografii.

Pokusie tworzenia alternatywnych scenariuszy rozwoju dziejów nie oparli się również pisarze. Nurt historii alternatywnych — zazwyczaj uważany za podgatunek literatury *science-fiction* (Lemann 2012: 381) — chociaż obecny w rozważaniach historyków oraz w literaturze od dawna¹, swój najintensywniejszy rozwój przeżywa od drugiej połowy XX wieku. W literaturze sytuującej się w anglosaskim kręgu kulturowym jest stale obecny w zasadzie od czasu zakończenia II wojny światowej, w literaturze polskiej z kolei — od lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Po roku 1989 na polskim rynku wydawniczym pojawiła się duża liczba powieści, które można zaliczyć do gatunku historii alternatywnej (Górecka 2013: 37–39). Rozkwit tego gatunku w ciągu ostatnich lat jest związany ze zniknięciem instytucji cenzury. Historia

¹ Informacje na temat historii gatunku można znaleźć w: Haska, Stachowicz 2012: 9–15; Lemann 2012; Rosenfeld 2002: 90–92.

alternatywna kontynuuje też tradycję nurtu fantastyki socjologicznej z lat 70. i 80., która krytykowała sytuację w komunistycznej Polsce (Lemann 2011a: 346–347). Ponadto powieści odwołujące się do ważnych wydarzeń z historii Polski odpowiadały też na zmiany zachodzące w polskim społeczeństwie. Jakkolwiek krytyka literacka traktuje historie alternatywne z dużą dozą podejrzliwości i zazwyczaj je deprecjonuje ze względu na ich związki z kulturą popularną, to jednak nie można zaprzeczyć, że skłaniają one do przemyśleń nad mechanizmami rządzącymi historią, dziedzictwem kulturowym czy sposobami kreacji bohaterów narodowych. Z tego też powodu stanowią one interesujący przedmiot refleksji, tym bardziej zajmujący, że przemawiający do wyobraźni bardzo zróżnicowanego grona odbiorców.

Czym jednak jest gatunek, który określa się mianem historii alternatywnej? Jakkolwiek wydaje się, że zdefiniowanie tego gatunku jest proste, to doświadczenie badawcze wskazuje jednak, że miana historii alternatywnej używa się do określania powieści, które bardzo się od siebie różnią.

Historia alternatywna to gatunek młody, tak więc w większości przypadków nie jest ona uwzględniana w słownikach terminów literackich. Jej definicję można znaleźć jedynie w *Leksykonie polskiej literatury fantastycznonaukowej* Niewiadowskiego i Smuszkiewicza wydawnym w 1990 roku oraz w *Słowniku rodzajów i gatunków literackich* zredagowanym przez Grzegorza Gazdę (definicję historii alternatywnej napisała Natalia Lemann). Definicje te opisują historię alternatywną w następujący sposób:

HISTORIA ALTERNATYWNA — fikcyjny przebieg zdarzeń dziejowych w mniejszym lub większym stopniu zbliżony do faktów znanych z autentycznej historii. Mechanizm historii alternatywnej polega na pokazywaniu innych wariantów procesu historycznego, zapoczątkowanych wydarzeniami fikcyjnymi, które aczkolwiek możliwe, w istocie się nie ziściły. Jest więc taki sam jak w eksperymencie myślowym fantastyki naukowej, ponieważ sprowadza się do odpowiedzi na pytanie, co by było, gdyby... Materiałem jednakże, z którego budowany jest świat przedstawiony utworu, są realia historyczne, a celem owych zabiegów — poznanie ukrytych sprężyn, napędzających proces dziejowy. (*Leksykon polskiej literatury fantastycznonaukowej* 1990: 300)

Historia alternatywna (...) Jest to gatunek prozy fikcjonalnej, spekulatywnej, której akcja rozgrywa się w świecie, w którym wydarzenia historyczne miały inny przebieg niż w rzeczywistości. Historie alternatywne twórczo rozwijają więc spekulacje probabilistyczne, odpowiadając na pytanie „co by było gdyby?”. Mechanizm historii alternatywnych polega na pokazywaniu odmiennych wariantów przebiegu procesu historycznego, które mimo że możliwe, nie ziściły się. (...) Przepis gatunku jest tzw. POD, *point of divergence*, czyli wydarzenie inicjujące rozejście się dróg historii oficjalnej i faktycznej z historią wirtualną. (...) Autor historii alternatywnych, wybierając moment rozejścia się dróg historii, musi przedstawić fabularnie konsekwencje wynikłe z odmiennego przebiegu zdarzeń. (...) Historie alternatywne równie mocno bazują na przeszłości co na teraźniejszości, będąc wypadkową aktualności społecznych, politycznych. (Lemann 2012: 380–388)

Definicje te wyraźnie zaznaczają, że istotą gatunku jest opis świata, w którym historia potoczyła się inaczej niż w rzeczywistości. Komentarza wymaga jednak sformułowanie — obecne w obydwu definicjach — zgodnie z którym mechanizmem historii alternatywnych jest przedstawienie jakichś wariantów procesu historycznego, które były możliwe, ale się nie ziściły. Jakkolwiek zazwyczaj autorzy historii alternatywnych starają się nadać wprowadzonym

przez siebie zmianom pozory prawdopodobieństwa², to jednak często zdarza się, że zmiana historii następuje pod wpływem czynnika nadnaturalnego. Tak jest chociażby w przypadku *Widm* Łukasza Orbitowskiego (broń palna nagle przestaje działać i powstanie warszawskie nie wybucha), *Szansy* Andrzeja Pilipiuka (bohaterowie podróżują w czasie) czy *Bomby Heisenberga* Andrzeja Ziemiańskiego (protagonista wędruje między światami równoległymi). Tak więc zastrzeżenie dotyczące możliwych, choć nieziszczonych wydarzeń zawarte w obydwu definicjach odpowiadałoby bardziej tworzeniu alternatywnych wersji dziejów w badaniach historycznych niż na gruncie dyskursu literackiego. Literatura bowiem pozwala na swobodniejsze operowanie historią i konstruowanie sytuacji oraz technologii, które nie miałyby prawa zaistnieć w rzeczywistości.

Obydwie definicje implikują jednak, że w kręgu zainteresowań historii alternatywnych znajdują się przeszłość i teraźniejszość. Zastrzeżenie, że w przeciwieństwie do gatunku *science-fiction* historia alternatywna nie zajmuje się futurologicznymi rozważaniami na temat możliwych dróg rozwoju ludzkości jest bardzo ważne, ponieważ zdarza się, że za historie alternatywne uznaje się powieści sprzed wielu lat, w których pojawia się wizja na temat przyszłości będącej, z obecnego punktu widzenia, już przeszłością. Zwolennicy przyporządkowania tego typu literatury do gatunku historii alternatywnych argumentują, iż futurologiczne rozważania sprzed lat, prowadzone np. w dwudziestolecu międzywojennym a dotyczące końca XX w., są z naszej aktualnej perspektywy historiami alternatywnymi³. W rzeczywistości tego typu powieści mają jednak więcej wspólnego z gatunkiem *science-fiction* niż z historią alternatywną, przede wszystkim ze względu na brak *point of divergence*. Zaznaczmy więc ponownie, że poza kilkoma szczególnymi przypadkami w historiach alternatywnych *sensu stricto* czas akcji nie jest sytuowany, jak ma to miejsce w przypadku *science-fiction*, w przyszłości, lecz w rzeczywistości, którą czytelnik zna z przekazów historycznych lub, ewentualnie, autopsji. Powieści te również pokazują, jak ta znana odbiorcy rzeczywistość mogłaby wyglądać, gdyby w jakimś momencie w przeszłości wydarzenia potoczyły się zupełnie inaczej. Jako przykład może tutaj posłużyć *Xavras Wjżryyn* Jacka Dukaja, powieść, której akcja toczy się w latach dziewięćdziesiątych XX wieku (czyli w czasie powstawania utworu), a punktem zwrotnym, w którym doszło do rozejścia się rzeczywistości historycznej i rzeczywistości powieści, jest wojna polsko-bolszewicka z 1920 roku.

Z wątku tego wynika więc, że cechą dystynktywną historii alternatywnych jest obecność wyraźnie określonego momentu zmiany biegu historii, określanego jako *point of divergence*. Ważne jest również to, że koncentrują się one na przeszłości bądź teraźniejszości, zazwyczaj nie wykraczając czasem akcji poza moment, w którym powstaje książka (choć od tej reguły są wyjątki, o których będzie mowa w dalszej części pracy).

² Np. w *Wallenrodzie* Marcina Wolskiego czy w *Kryptonimie Posen* Piotra Bojarskiego zostaje zawarty sżousz polsko-niemiecki, a w *Xavrasie Wjżryyn* Jacka Dukaja Polska przegrywa bitwę warszawską. Przy odpowiednich warunkach sytuacje te faktycznie mogły mieć miejsce.

³ Taką perspektywę przyjmują Agnieszka Haska i Jerzy Stachowicz w antologii historii alternatywnych *Śniąc o potędze* (zob. Haska, Stachowicz 2012: 12–13).

W rozważaniach nad historią alternatywną należałoby zaznaczyć, że istnieją dwa typy historii alternatywnych. Obserwując rynek książki, można zauważyć, że współistnieją na nim zarówno powieści opisujące światy, w których historia potoczyła się inaczej, jak i książki pisane przez historyków i publicystów rozważające alternatywne scenariusze biegu dziejów. Książki te należą do zupełnie odmiennego niż tradycyjny sposobu uprawiania historii przede wszystkim dlatego, że sytuują się one na granicy badań historycznych i fikcji literackiej. Niektóre z nich wykorzystują zresztą styl opisu charakterystyczny dla literatury pięknej, który jest bardzo widoczny np. w *Pakcie Ribbentrop-Beck* Piotra Zychowicza (2012). Obserwację dotyczącą różnych odmian historii alternatywnej przedstawił Jerzy Topolski w artykule *Refleksje na temat historii alternatywnej*. Topolski wyróżnił trzy możliwości realizacji historii alternatywnych:

- a) pierwszą jest historia alternatywna składająca się z założeń o charakterze kontrfaktycznym, które sankcjonują logikę rozważań nad niezrealizowanymi możliwościami przebiegu historii (Topolski 1999: 4);
- b) drugą jest z kolei »fantazjowanie«, czyli eksperymenty myślowe na temat tego, co mogłoby się zdarzyć, gdyby doszło do realizacji scenariusza kontrfaktycznego, czyli, przykładowo, jak potoczyłaby się historia, gdyby to Krzyżacy zwyciężyli w bitwie pod Grunwaldem (Topolski 1999: 4); ten typ pisarstwa znacząco różni się od pisarstwa historycznego;
- c) trzecia wyróżniona przez Topolskiego możliwość to po prostu wskazanie alternatywnych (wobec tych, które zaistniały) sposobów działania lub możliwych wyborów wraz z wytłumaczeniem, dlaczego ta a nie inna możliwość została zrealizowana (Topolski 1999: 5).

Topolski nie przyporządkowuje wskazanych przez siebie możliwości realizacji historii alternatywnych do żadnego konkretnego gatunku literackiego, a przedstawiona przez niego typologia jest bardzo ogólna. Jednak charakterystyka ta wyraźnie zaznacza odrębność drugiego rodzaju historii alternatywnych od typu pierwszego i trzeciego. O ile dwa ostatnie typy można łączyć z pisarstwem historycznym (bazującym na faktach i logicznych przesłankach), to typ drugi przynależny byłby raczej literaturze, tj. powieściom przedstawiającym alternatywne scenariusze rozwoju dziejów za pomocą interesującej fabuły. W niniejszym artykule interesuje mnie właśnie ten rodzaj historii alternatywnych, jednak zaznaczenie, że istnieje również inna odmiana, było bardzo ważne przede wszystkim dlatego, że ostatnio przeżywa ona swój rozkwit. Dość wspomnieć o takich pozycjach, jak: *Pakt Ribbentrop-Beck* Piotra Zychowicza, *Rzeczpospolita żywiejska* Ziemowita Szczerka, *Warszawa 1944. Alternatywna historia Powstania Warszawskiego* Szymona Nowaka czy *Co by było, gdyby? Tajniki, mechanizmy, historie alternatywne* Janusza Osicy i Andrzeja Sowy. Różnią się one od powieści opowiadających o światach, w których historia potoczyła się inaczej, kilkoma elementami. Charakteryzuje je przede wszystkim większa niż w przypadku powieści ścisłość myślenia, wnioskowanie poparte zazwyczaj źródłami historycznymi oraz kładzenie nacisku na prawdopodobieństwo alternatywnych wariantów wydarzeń. Ogromne znaczenie ma także posiłkowanie się w analizach sylwetkami postaci historycznych oraz zawężenie analizowanego przedziału czasowego. Ograniczenie to zazwyczaj powodowane jest tym, że im dalej odchodzi się w swoich analizach od momentu, w którym doszło do zmiany historii, tym spekulacje na temat możliwego rozwoju wydarzeń stają się trudniejsze, gdyż w grę zaczyna wchodzić wtedy zbyt wiele zmiennych.

Na drugim biegunie znajdują się powieści, które posługują się zupełnie innymi środkami opisu. Przede wszystkim nie opierają się w swoich wizjach alternatywnych przebiegów historii tak ściśle na źródłach historycznych. Co prawda dokumenty i wiedza historyczna stanowią podstawę i inspirację do kreacji świata, jednak fakty historyczne traktowane są ze znacznie większą swobodą. W utworach tych dozwolone jest wykorzystanie elementów fantastycznych, tworzenie technologii, które zgodnie z aktualnym stanem wiedzy nie mają albo nie miały prawa istnieć (np. wehikułu czasu czy, w XIX wieku, czołgi) lub też odwoływanie się do sił nadprzyrodzonych. Utwory te dopuszczają także pojawianie się fikcyjnych bohaterów obok postaci znanych z kart historii oraz rozszerzenie różnicy czasowej pomiędzy momentem, w którym doszło do zmiany biegu dziejów a opisywanymi wydarzeniem o wiele lat; np. w *Xavrasie Wyżrym* Jacka Dukaja bieg dziejów zmienia się w roku 1920, a właściwa akcja utworu toczy się w latach dziewięćdziesiątych.

Powieści pokazujące, jak mogła potoczyć się historia, nieraz bardzo się od siebie różnią i jedynym elementem, które je łączy, jest właśnie *point of divergence* oraz opis konsekwencji zmiany historii. W ramach tego gatunku możemy znaleźć tyle wariacji, że część badaczy proponowała wprowadzenie taksonomii historii alternatywnych. William Joseph Collins wyróżnia cztery kategorie: 1. czystą uchronię (*pure uchronia*)⁴, w której akcja rozgrywa się wyłącznie w rzeczywistości alternatywnej; 2. uchronię pluralistyczną (*plural uchronia*), gdzie obok świata alternatywnego istnieje ten rzeczywisty; 3. opowieści o światach równoległych; 4. podróż w czasie, w której bohaterowie przemieszczają się w czasie w celu zmiany biegu historii (J. Collins, za: Hellekson 2001: 5). Kategorie te opierają się na pozycji podmiotu (Hellekson 2001: 5). Proponowane przez Hellekson podziały biorą z kolei pod uwagę moment zmiany biegu dziejów. Hellekson wyróżnia więc: 1. powieść o wydarzeniu węzłowym (*nexus story*), skupiającą się na wydarzeniu, które doprowadziło do zmiany historii (zazwyczaj są to historie o podróżach w czasie oraz bitwach); 2. prawdziwą historię alternatywną, których akcja rozgrywa się wiele lat po zmianie biegu dziejów i które pokazują świat radykalnie inny od rzeczywistego; 3. opowieści o światach równoległych (Hellekson 2001: 5–9). Przedstawione przez Collinsa i Hellekson podziały zostały stworzone na podstawie historii alternatywnych publikowanych w języku angielskim, jednak polskie powieści tego typu można bez problemu usytuować w tych kategoriach.

Powieści z gatunku historii alternatywnych są popularne wśród czytelników, ale często deprecjonowane przez krytyków literackich. Nierzadko opisuje się je jako powieści oparte na absurdalnych założeniach, służące głównie rozrywce i poprawieniu samopoczucia odbiorców. W takich opiniach powtarza się również przekonanie, że książki te ze względu na swój fantastyczny sztafaż nie mogą przekazać żadnej prawdy na temat rzeczywistości, wręcz przeciwnie, niejednokrotnie służą tworzeniu fałszywej wizji świata i ideologicznej indoktrynacji — zazwyczaj o prawicowym charakterze (Grabowski 2010; Wiśniewski 2014). Zarzuty te są jednak w znacznej mierze nieprawdziwe albo drastycznie uproszczone. Historie alternatywne mogą być interesującym przedmiotem badań, ponieważ ujawniają społeczne koncepcje przeszłości i zbiorowe kompleksy, niejednokrotnie mocno angażując się w politykę pamięci.

⁴ *Uchronia* to termin, którym określa się historie alternatywne w Niemczech i Francji. Nazwa „uchronia” jest nawiązaniem do terminu „utopia” Thomasa Morusa i może się różnić od historii alternatywnej tym, że czas historyczny oraz moment zmiany biegu dziejów nie jest tak precyzyjnie określony. Por. Lemann 2012: 380.

Natalia Lemann słusznie zauważa:

Historie alternatywne równie mocno bazują na tkance przeszłości co na teraźniejszości, będąc wypadkową aktualiów społecznych, politycznych. (...) „Powieści o historii”, operujące epicką historiografią, a więc i historie alternatywne, to swoiste laboratorium współczesnej historii; jej metodologii, ustaleń, wizji rozwojowych i kierunków, w jakich współczesna nauka historyczna zmierza, przewartościowując swoje podstawy. (2011b: 30)

Historie alternatywne są uwiklane w całą sieć zależności kulturowo-społeczno-politycznych. Przy uważnej lekturze relacje te stają się dobrze widoczne. Istotny jest bowiem nie tylko sposób, w jaki powieści ukazują przeszłość, ale również to, jakie wydarzenie historyczne zostaje wybrane na punkt rozejścia się historii rzeczywistej i fikcyjnej, konsekwencje, jakie to wydarzenie ma dla rzeczywistości powieści (łączą się one bowiem z oceną zarówno przeszłości, jak i teraźniejszości⁵), oraz to, jakie poglądy polityczne reprezentuje dany pisarz i jaka instytucja decyduje się na wydanie jego powieści⁶. Natalia Lemann znowu słusznie stwierdza, iż analiza konkretnego alternatywnego przebiegu historii jest możliwa jedynie przy zadaniu pytania o poglądy polityczne i społeczne pisarza oraz o osobę bądź instytucję patronującą jego poczynaniom (Lemann 2011b: 31).

O uwikłaniach historii alternatywnych w relacje społeczne i kulturowe świadczy również ich struktura fabularna oraz podejmowane przez nie intertekstualne gry z czytelnikiem. Powieści te wymagają od swoich czytelników dużych kompetencji, zarówno historycznych, jak i kulturowych gdyż zawierają pokątną — niejednokrotnie wręcz przytłaczającą — liczbę odniesień do postaci historycznych, literatury oraz wydarzeń z przeszłości. Co więcej, polskie historie alternatywne, odnosząc się do ważnych dla polskiej tożsamości narodowej wydarzeń (takich jak np. odzyskanie niepodległości czy powstanie warszawskie), sytuują się tym samym wobec sporów dotyczących historii Polski oraz sensu jej historii. Historie alternatywne mogą więc pełnić szereg różnorodnych funkcji. Na podstawie analizy historii alternatywnych dostępnych na polskim rynku należałoby wydzielić siedem podstawowych funkcji historii alternatywnych. Poniżej przedstawię te funkcje wraz z przykładami powieści. Oczywiście poszczególne utwory mogą zostać przyporządkowane do więcej niż jednej funkcji.

Funkcje historii alternatywnych byłyby następujące:

1. **Kompensacyjna:** funkcja ta polegałaby na kompensacji, odreagowaniu narodowych traum. Powieści pełniące tę funkcję byłyby więc, jak ironicznie określił to Mariusz Grabowski, „lekiem na poprawę polskiego samopoczucia” (2010). Twórcy historii alternatywnych

⁵ Ocenę przeszłości i teraźniejszości są ze sobą mocno powiązane: gdy, przykładowo, momentem rozejścia się historii rzeczywistej i alternatywnej staje się decyzja polskich władz o wejściu w sojusz z Hitlerem, a konsekwencje, jakie z tego wynikają, są dla państwa korzystne (np. Polska uzyskuje status mocarstwa, jak ma to miejsce w *Wallenrodzie* i *Mocarstwie* Marcina Wolskiego), to, po pierwsze, dokonuje się oceny przeszłości (decyzja Becka o niewchodzeniu w sojusz z III Rzeszą nie była właściwa) oraz teraźniejszości (nie jest ona zadowalająca z powodu błędnych decyzji z przeszłości).

⁶ O ile w przypadku wydawnictw nie ma to zazwyczaj większego znaczenia, to w przypadku instytucji już tak. Doskonałym przykładem jest tutaj seria „Zwrotnice czasu”, pod szyldem której wydano dużą część polskich historii alternatywnych. Ze względu na fakt, że serię tę finansowało Narodowe Centrum Kultury, wydawane były jedynie powieści związane z polską historią. Ponadto NCK często zamawiało powieści o charakterze okolicznościowym, czego przykładem są powieści o alternatywnych losach powstania styczniowego: *Orzeł bielszy niż gołębia* Konrada T. Lewandowskiego oraz *Gambit Wielopolskiego* Adama Przechrztę.

niejednokrotnie osnuwają fabuły swoich powieści wokół narodowych klęsk, które przekształcają w wielki triumf Polski. Często triumf ten skutkuje mocarstwową pozycją Polski na arenie międzynarodowej. Doskonałym przykładem jest krótkie opowiadanie Andrzeja Ziemiańskiego *Bomba Heisenberga*. W opowiadaniu tym główny bohater żyjący w dwudziestoleciu międzywojennym podróżuje do „naszej” historii i zyskuje dostęp do broni atomowej, dzięki której Polska może trzymać pozostałe państwa w szachu i cieszyć się statusem mocarstwa. Z kolei w *Wallenrodzie i Mocarstwie* Marcina Wolskiego Polska wchodzi w sojusz z Hitlerem, dzięki czemu zostaje jednym ze zwycięzców II wojny światowej i zyskuje status niezwykle wpływowego państwa.

Triumfom militarnym w polskich historiach alternatywnych towarzyszą również triumfy duchowe, czego przykładem jest *Burza. Ucieczka z Warszawy '40* Macieja Parowskiego, której fabuła opiera się na założeniu, że we wrześniu 1939 roku Niemcy nie zdołali przeprowadzić w całości ataku na Polskę ze względu na bardzo intensywne opady. II wojna światowa kończy się więc po kilku miesiącach, a Polska staje się centrum politycznym i kulturalnym, do którego przyjeżdżają takie postaci, jak Hitchcock, Camus czy Orwell, którzy prowadzą dyskusje i inspirują się polskimi artystami: Witkacym, Boyem-Żeleńskim, Chwistkiem czy Gombrowiczem. Ich intelektualne dyskusje należą do najważniejszych elementów powieści i pokazują, że polscy intelektualiści nie odstawali od swoich zachodnich odpowiedników. Parowski, w przeciwieństwie do Ziemiańskiego, podkreśla w *Burzy* duchową siłę i potencjał intelektualny Polaków, jednak obydwie historie bazują na tym samym wątku: na mocarstwowym pozycji Polski. Wątek ten jest swoistym sposobem na odreagowanie traumy II wojny światowej.

Inne powieści o charakterze kompensacyjnym to np. *I w następnym dniu* Macieja Lepianki, gdzie II Rzeczpospolita może rozwijać się bez przeszkód (Hitler został zamordowany w zamachu w roku 1934) i stać się światową potęgą.

2. **Historiozoficzna:** funkcja ta polega na namyśle nad biegiem i sensem historii i nad mechanizmami, które nią rządzą. Ważnym elementem są również rozważania nad tym, czy jednostka może mieć wpływ na bieg historii. W historiach alternatywnych jest to niezwykle istotny wątek, zwłaszcza w sytuacjach, w których bohaterowie mają w jakiś sposób — czy to za pomocą sił nadprzyrodzonych, czy też nowoczesnych technologii — chociaż częściowy dostęp do „naszej” rzeczywistości historycznej. Prowokuje to dyskusje na temat sensu dziejów i możliwości zmiany historii.

Książką, w której wątek historiozoficzny został bardzo mocno zarysowany, jest *Orzeł bielszy niż gołębia* Lewandowskiego, powieść napisana w konwencji steampunkowej, w której Romuald Traugutt, po zapoznaniu się z przebiegiem dziejów, jaki miał miejsce w „naszej” rzeczywistości, dochodzi do wniosku, że miał on głęboki sens. Poświęcenie powstańców styczniowych sprawiło, że jakakolwiek normalizacja stosunków pomiędzy Polską a Rosją stała się niemożliwa. W konsekwencji w polskiej kulturze utrzymał się etos walki o wolność, dzięki któremu odzyskano niepodległość w 1918 roku. Konstatacja ma o tyle istotne znaczenie, że w świecie *Orła bielszego niż gołębia* pomimo sukcesu powstania styczniowego zagrożenie ze strony Rosji nie zostaje zażegnane, wręcz przeciwnie — Rosjanie po krótkim okresie pokoju szykują się do kolejnej ofensywy, która ma, jak przewiduje Traugutt, doprowadzić do

całkowitego wyniszczenia polskiej ludności. Jego refleksje zakończone stwierdzeniem, że ta druga „nasza” rzeczywistość jest lepsza, prowokują spojrzenie na powstanie styczniowe jako na wydarzenie, które pomimo swojego tragicznego finału, miało głęboki sens. Jak pisze Magdalena Górecka: „poprzez wykorzystanie motywu światów równoległych autor dodatkowo umacnia tezę o słuszności idei powstańczej — spaja ona obie ścieżki historii, niezależnie od różniących je warunków” (2013: 43).

Funkcja historiozoficzna jest też doskonale widoczna w powieściach Jacka Dukaja *Lód* i *Xavras Wjżryn*, w których duża część fabuły przeznaczona jest na dyskusje na temat historii. W obydwu uwypuklona jest też rola, jaką odgrywają jednostki w jej tworzeniu. W *Lodzie* bieg historii zależy w ogromnej mierze od głównego bohatera, Benedykta Gierosławskiego, i jego decyzji o pozostawieniu, bądź odmrożeniu krajów, które znalazły się pod wpływem zimy zamrażającej historię w tym momencie, w którym pojawił się lód, uniemożliwiając tym samym dalszy rozwój dziejów. Podobnie w *Xavrasie Wjżryn* (świecie opartym na założeniu, że Polska przegrała wojnę z bolszewikami w 1920 roku) tytułowy bohater bierze na siebie odpowiedzialność za historię i z matematyczną wręcz precyzją realizuje kolejne wydarzenia i scenariusze, które potencjalnie mogą doprowadzić do niepodległości Polski. Jego dyskusje z głównym bohaterem dotyczą właśnie takich tematów, jak ten, w jakim stopniu jednostki stanowią historię (Xavras kreuje się na bohatera, którego legenda będzie podstawą utworzenia państwa polskiego), do jakich czynów mają prawo się przy tym posunąć oraz sensu poświęcenia. Postawa Xavrasa, co interesujące, zbliża się do postawy Traugutta z powieści Lewandowskiego, gdyż obydwaj bohaterowie decydują się poświęcić swoje życie w imię pchnięcia biegu dziejów na dobre — według nich — tory.

3. Rewizyjna: funkcja ta obejmowałaby refleksję nad narodowymi mitami i symbolami. Do tego nurtu można zaliczyć wspomnianego tu już *Xavrasa Wjżryna*, w którym główny bohater w pełni świadomie kreuje się na bohatera narodowego, gdyż ma świadomość, że będzie mógł utworzyć niepodległą Polskę tylko wtedy, kiedy sam stanie się symbolem walki o niepodległość. Jego zachowania są więc dyktowane nie romantycznym porywem serca, a zimną kalkulacją. Powieść w ten sposób zmusza do refleksji nad mechanizmami, które rządzą narodową mitologią.

Do tego nurtu można też zaliczyć trzy powieści opowiadające o powstaniach narodowych: *Widma* Łukasza Orbitowskiego oraz *Gambit Wielopolskiego* Adama Przechrztzy⁷ i wspomnianego

⁷ Status *Gambitu Wielopolskiego* (napisanego w konwencji cyberpunku) Adama Przechrztzy jako historii alternatywnej może budzić wątpliwości, przede wszystkim dlatego, że akcja powieści toczy się w XXII wieku. Tak duże wybiegnięcie w przyszłość powinno dyskwalifikować książkę Przechrztzy jako historię alternatywną, jednak w tym przypadku należy zrobić wyjątek, ponieważ pomimo tego, że bohaterowie powieści poruszają się w przestrzeni, którą od powstania styczniowego dzieli ponad trzy wieki, to ich poczynania są definiowane przez zryw z 1863 roku. Poszczególni bohaterowie są też odpowiednikami ludzi, którzy mieli swój udział w powstaniu styczniowym, np. główny bohater powieści, Czachowski, jest inkarnacją Dionizego Czachowskiego, jednego z dowódców powstania styczniowego. Co więcej, świat *Gambitu Wielopolskiego* pod względem kulturowym oraz społecznym zatrzymał się w XIX wieku. Chociaż myśl techniczna znacznie się rozwinęła (o czym świadczy chociażby stopień cyborgizacji żołnierzy posiadających specjalne wszczepy zwiększające ich wydolność), to obyczajowość, mentalność, etykieta czy nawet moda właściwie nie różnią się od tych dziewiętnastowiecznych. Duże uzależnienie świata przedstawionego od *point of divergence*, czyli powstania styczniowego (które w powieści Przechrztzy nie wybuchło), nakierowanie uwagi na przeszłość, a nie na teraźniejszość, długie rozważania nad możliwymi wariantami przebiegu powstania styczniowego i konsekwentne podkreślanie przez bohaterów, że wygląd ich świata został zdetermi-

już *Orla bielszego niż gołębie*. Powieści te stanowią odpowiedź na toczące się w sferze publicznej (prasie, telewizji, historiografii) dyskusje dotyczące znaczenia i sensu polskich powstań narodowych. *Gambit Wielopolskiego* stawia tu chyba najodważniejszą tezę, gdyż fabuła powieści przekonuje, że organizacja powstania styczniowego była ogromnym błędem. W swoich rozważaniach nad możliwymi wariantami przebiegu insurekcji bohaterowie wielokrotnie krytykują powstańców i ich dowódców. *Widma* z kolei podejmują wątek mocno dyskutowanego przy okazji każdej rocznicy powstania warszawskiego i pokazują niemożność istnienia historii Polski bez niego. Interesującym przykładem funkcji rewizyjnej jest również *Wallenrod* Marcina Wolskiego przekonujący, że wbrew zakorzenionemu w powszechnej świadomości przekonaniu o konieczności walki z nazistowskimi Niemcami, Polska mogła, a nawet powinna była, wejść w sojusz z Hitlerem, który w szerszej perspektywie byłby dla niej korzystniejszy niż walka.

Wymienione powyżej powieści spełniające funkcję rewizyjną zmuszają czytelników przede wszystkim do namysłu nad sensem przeszłych wydarzeń i wytrącają ze stereotypowego myślenia na temat przeszłości.

4. **Edukacyjna:** właściwie każda powieść z gatunku historii alternatywnych w mniejszym bądź większym stopniu spełnia tę funkcję, która polega na edukowaniu czytelników. Historie alternatywne zwiększają przede wszystkim ich świadomość historyczną, gdyż czytelnik, aby w pełni zrozumieć historię alternatywną, musi znać prawdziwy przebieg historii, i to niejednokrotnie bardzo szczegółowo. W zdobywaniu wiedzy pomagają często specjalne słowniczki postaci historycznych czy posłowania, które wyjaśniają, jak opisywane przez autora sytuacje mają się do rzeczywistości. Oczywiście nie zawsze pokrywają one wszystko, co znajduje się w książce, i czytelnik musi szukać informacji na własną rękę. Duże znaczenie ma tutaj intertekstualność objawiająca się w nawiązaniach do rzeczywistych postaci, kultury, utworów literackich itp. Doskonałym przykładem jest *Burza* Macieja Parowskiego, której fabuła naszpikowana jest znanymi postaciami, aluzjami, odniesieniami czy cytatami. Przykładów można wymieniać tutaj wiele, ale do najbardziej znaczących należą momenty, w których kluczowe postaci wyczuwają, że historia potoczyła się nie tak, jak miała. I oto Witkacy maluje scenę swojego samobójstwa, marszałek Rydz-Śmigły śni o bombowcach latających nad Warszawą, Stauffenberg zaś o ranach, jakie odnosi w czasie nalotów na pustynię, a Sosabowskiego nawiedza jego syn z czarną opaską przewiazaną wokół oczu. Z kolei Camus nabiera w Warszawie niechęci do podróży samochodami. Natomiast w *Widmach* Orbitowskiego Baczyński pisze parafrazę znanego wiersza Szymborskiej opowiadającego o Baczyńskim i przypadkowości historii. Pełne zrozumienie tego typu odwołań wymaga dużych kompetencji kulturowych, podobnie jak *Wallenrod* Wolskiego, do lektury którego potrzeba dobrej znajomości roli Polaków w II wojnie światowej. Powieści te więc z jednej strony przekazują pewne informacje, a z drugiej zmuszają do szukania ich na własną rękę, przez co zwiększają świadomość historyczną i kulturową swoich odbiorców. Jest to szczególnie ważne gdy uświadomimy sobie, że cieszą się one dużym powodzeniem wśród młodzieży w wieku szkolnym.

nowany przez margrabiego Wielopolskiego, który nie dopuścił do insurekcji — wszystkie te elementy wydają się przekonywać, że *Gambit Wielopolskiego* należy uznać za historię alternatywną.

5. **Poznawcza:** historie alternatywne mogą pełnić również funkcję poznawczą, którą należałoby oddzielić od funkcji edukacyjnej. Jak zauważył Alexander Demandt, który w swojej książce *Historia niebyła* (1999) wielokrotnie podkreślał, że historię można zrozumieć tylko wtedy, kiedy się rozważy alternatywne możliwości biegu wypadków. Takie podstawowe pytania historiozoficzne, jak rozważania nad tym, czy historia jest dziełem przypadku czy może bieg dziejów jest z góry ustalony, zyskują według niego zupełnie nowy wymiar, jeśli uwzględni się myślenie kontrfaktyczne. Zadawanie sobie pytania „Co by było, gdyby...?” pomaga w zrozumieniu sytuacji wyboru, ciągów przyczynowo-skutkowych oraz pozwala na uzasadnienie sądów wartościujących (Demandt 1999:18): dane wydarzenie można przykładowo uznać za korzystne, jeśli nie ma możliwości wskazania jeszcze bardziej korzystnych alternatyw; zdarzenia, które miały miejsce, można oceniać tylko na tle tych, które mogły się wydarzyć. Podobną opinię wyraża Ferguson, przekonując, że aby naprawdę zrozumieć to, jak wyglądała przeszłość, zrozumieć musimy, jaka ona nie była — albo jaka, według współczesnych, mogła być (Ferguson 1999: 87). Historie alternatywne pomagają więc lepiej poznać, zrozumieć i wyjaśnić decyzje i działania społecznych aktorów w przeszłości. Są one rodzajem humanistycznego laboratorium, w którym przeprowadza się szereg eksperymentów myślowych, zadaje pytania, których nie chce zadawać tradycyjna historia, oraz formułuje odpowiedzi, które często są dla historyków nie do pomyślenia. Historia alternatywna byłaby więc strategią lepszego poznania przeszłości i rodzajem autorefleksji, która pokazuje, jak współcześni radzą sobie ze swoją przeszłością. Właściwie każda historia alternatywna wpisuje się w tę funkcję, jako że każda w jakiś sposób prowokuje do pytań o historię, rolę jednostek w jej tworzeniu i zmusza do konfrontacji faktów historycznych z możliwymi, alternatywnymi wersjami.
6. **Polityczno-społeczna:** historie alternatywne z jednej strony stanowią komentarz na temat przeszłości i stosunków w przeszłości istniejących, a z drugiej strony często angażują się w dyskusje na temat aktualnych wydarzeń politycznych i problemów społecznych. *Xavras Wjyżryn* ironicznie pokazuje rolę mediów w kreowaniu bohaterów i antybohaterów, jak również wyraźnie odnosi rzeczywistość świata przedstawionego do konfliktu w Czeczenii i stosunku Polaków wobec niego⁸.

Rola mediów w tworzeniu wizerunku bohatera narodowego pokazana jest również — w ironiczny sposób — w *Gambicie Wielopolskiego*. Z kolei w *Orle bielszym niż gołębia* zostaje podjęty problem mniejszości seksualnych, w bardzo zresztą prowokacyjny sposób. Otóż bohaterka, która przekazuje Rosjanom plany militarne Polaków, to pisarka Eliza Łupińska (czytelne nawiązanie do Elizy Orzeszkowej), która jest lesbijką znajdującą się w związku z siostrzenicą Ignacego Łukasiewicza, wynalazcy (w rzeczywistości powieści) czołgów, które pozwoliły Polakom na zwycięstwo w powstaniu styczniowym. Postać Łupińskiej jest mocno skonstrastowana z Emilią Plater, która jest również lesbijką, ale w przeciwieństwie do Łupińskiej nie utrzymuje kontaktów seksualnych z kobietami. Przeciwwstawienie tych dwóch postaci i wyraźne pokazanie Emilii Plater jako bohaterki, która oddała swoje życie ojczyźnie, a Łupińskiej jako zdrajczyni, wydaje się być wyraźną — i kontrowersyjną — krytyką skierowaną w stronę środowisk homoseksualnych.

⁸ Więcej na ten temat napisał Robert Dudziński w artykule *Konrad wśród atomowego pyłu. Dziedzictwo romantyczne w zbiorze opowiadań „Xavras Wjyżryn i inne fikcje narodowe” Jacka Dukaja* (Dudziński 2013).

7. **Rozrywkowa:** jakkolwiek historie alternatywne podejmują ważne tematy, takie jak rola jednostek w procesie kształtowania się historii czy mechanizmy kreowania bohaterów narodowych, to część powieści z gatunku historii alternatywnych pełni głównie funkcję rozrywkową. Tło historyczne jest w takich powieściach pretekstem do ukazania ciekawej, awanturkowej przygody, a zmiana biegu historii to element, który ma za zadanie uatrakcyjnić fabułę. Do tego nurtu zaliczają się w dużej mierze opowiadania Andrzeja Pilipiuka, takie jak *Szansa* czy *Samolot von Ribbentropa* (choć można dopatrzeć się w nich też wątków związanych z funkcją kompensacyjną), czy *Bomba Heisenberga* Ziemiańskiego, która jest opowiadaniem przeciętnym i o niewielkich walorach literackich, ale przykuwającym uwagę właśnie ze względu na ukazanie Polski jako supermocarstwa.

Powieści z gatunku historii alternatywnych są więc powieściami, które spełniają cały szereg funkcji. I chociaż ich walory literackie znacznie się między sobą różnią, co widać chociażby po porównaniu niewymagających utworów Andrzeja Pilipiuka i ambitnych dzieł Jacka Dukaja, to uważam, że historii alternatywnych nie należy deprecjonować jako utworów o charakterze fantastycznym, niemogących przekazać żadnej prawdy na temat rzeczywistości. Wskazane i opisane przeze mnie funkcje powieści z gatunku historii alternatywnych dobitnie przeczą takiemu ich postrzeganiu. Przeciwnicy historii alternatywnych, krytykując je za zainteresowanie rzeczami, które się nie wydarzyły, nie zauważają, że mogą one dostarczać refleksji historiozoficznej czy mieć walor edukacyjny. Jednak przecież gdyby chciano krytykować literaturę za zajmowanie się rzeczami, które nie istnieją, należałoby skrytykować nie tylko literaturę fantastyczną, ale również wiele dzieł należących do tak zwanej literatury wysokiej. A przecież wartość literatury, w tym historii alternatywnych, leży w dużej mierze, jeśli sięgnąć po słowa Daniela Defoe, w ukazywaniu czegoś, co istnieje naprawdę, przez coś innego, co nie istnieje.

Bibliografia

- Co by było gdyby? Tajniki, mechanizmy, historie alternatywne* (2005), red. J. Osica, A. Sowa, Bellona, Warszawa.
- Dannenberg Hilary (2012), *Fleshing Out the Blend: The Representation of Counterfactuals in Alternate History in Print, Film, and Television Narratives* [w:] *Blending and the Study of Narrative. Approaches and Applications*, red. R. Schneider, M. Hartner, Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston.
- Demandt Alexander (1999), *Historia niebyła: co by było gdyby...?*, przeł. M. Skalska, PIW, Warszawa.
- Dudziński Robert (2013), *Konrad wśród atomowego pyłu. Dziedzictwo romantyczne w zbiorze opowiadań „Xavras Wyżryń i inne fikcje narodowe” Jacka Dukaja* [w:] *Dziedzictwo romantyczne. O (nie)obecności romantyzmu w kulturze współczesnej*, red. M. Piechota, M. Janoszka, O. Kalarus, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Dukaj Jacek (2004), *Xavras Wyżryń i inne fikcje narodowe*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Duszyk Adam (2007), *Wstęp* [w:] *Plan „B”. Szkice z historii alternatywnej*, red. A. Duszyk, Radomskie Towarzystwo Naukowe, Radom.
- Ferguson Niall (1999), *Virtual History: Toward a ‘chaotic’ theory of the past* [w:] *Virtual History*, red. N. Ferguson, Papermac, London.
- Górecka Magdalena (2013), *Historie alternatywne w konwencji steampunk i cyberpunk — wariacje na temat powstania styczniowego w powieściach Konrada T. Lewandowskiego i Adama Przeczrztę*, „Acta Humana”, nr 4 (1/2013), str. 37–48.
- Grabowski Mariusz (2010), *Historia alternatywna, czyli lek na poprawę polskiego samopoczucia* [online:] <http://www.polskatimes.pl/artukul/329228,historia-alternatywna-czyli-lek-na-poprawe-polskiego-samopoczucia,1,id,t,sa.html> [dostęp: 08.01.2015].
- Haska Agnieszka, Stachowicz Jerzy (2012), *Śniąc o potęgę*, NCK, Warszawa.
- Hellekson Karen (2001), *The Alternate History: Refiguring Historical Time*, The Kent State UP, Kent, Ohio & London.
- Leksykon polskiej literatury fantastycznonaukowej* (1990), red. A. Niewiadowski, A. Smuszkiewicz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Lewandowski Konrad T. (2013), *Orzeł bielszy niż gołębia*, NCK, Warszawa.
- Lemann Natalia (2011a), *Czy można uchronić się od przeszłości? Historie alternatywne i uchronie jako literackie aporie polityki i wiedzy historycznej*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich”, z. 2.
- (2011b), *PODobna historia, czyli rzecz o historii alternatywnej i jej miejscu we współczesnej historiografii i literaturoznawstwie* [w:] *Exploring the Benefits of the Alternate History Genre*, red. Z. Wąsik, M. Oziewicz, J. Deszcz-Tryhubczak, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej we Wrocławiu, Wrocław.
- (2012), *Historia alternatywna* [w:] *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda, PWN, Warszawa.
- Lepianka Maciej (1996), *I w następnym dniu*, Czarcie Żebro, Warszawa.
- Orbitowski Łukasz (2012), *Widma*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Parowski Maciej (2013), *Burza. Ucieczka z Warszawy ’40*, Zysk i S-ka, Poznań.
- Przeczrztę Adam (2013), *Gambit Wielopolskiego*, NCK, Warszawa.
- Rosenfeld Gavriel (2002), *Why Do We Ask „What If?”: Reflections on the Function of Alternate History*, „History and Theory”, nr 41, s. 90–103.

-
- Topolski Jerzy (1999), *Refleksje na temat historii alternatywnej*, „Przegląd Humanistyczny”, nr 2/3 (353/354).
- Węclawiak Tomasz (2007), *Historia historii nierówna — kilka uwag o definicji historii alternatywnej*, „Podteksty. Czasopismo kulturalno-naukowe”, nr 2 (10) [online:] <http://podteksty.amu.edu.pl/podteksty/?action=dynamic&nr=11&dzial=4&id=254> [dostęp: 07.01.2015].
- Wiśniewski Michał R. (2014), *Ideologie w pułapce metafor, czyli czytanie fantastyki szkodzi* [online:] http://wyborcza.pl/1,75475,17173964,Ideologie_w_pulapce_metafor_czyli_czytanie_fantastyki.html [dostęp: 08.01.2015].
- Wolski Marcin (2012), *Wallenrod*, Zysk i S-ka, Poznań.
- Ziemiański Andrzej (2004), *Bomba Heisenberga* [w:] tegoż, *Zapach szkła*, Fabryka Słów, Lublin.
-